स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

सामाजि शास्त्रे विद्याशा ेअंत ति 'इतिहास'
विषयात पीएच्.डी (Ph.D) पदवी रिता
सादर रावयाचा शोधप्रबंधाचा आरा डा

हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्याचा तुलनात्म अभ्यास

संशोधि ा

रोडे अश्विनी सोमनाथ

पू विळ शिा ा, इतिहास विभा ा,
महात्मा बसवेश्वर निष्ठ महाविद्यालय, लातूर

**मा दिर्श **

डॉ. ओमशिवा लि ाडे

इतिहास विभा ाप्रमु ा,
शिवजा ाृती वरिष्ठ महाविद्यालय,
नळे ााव, जि. लातूर

अभ्यास ेंद्र

सामाजि शास्त्रे सं ुल
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मार्च - २०१६

हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्याचा तुलनात्म अभ्यास

प्रास्तावि :-

हैद्राबाद मुक्तिलढा हा भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील ए महत्त्वपू ी व रोमांच ारी लढा आहे. १५ ऑ ास्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. इं ्रजांची जुलुमी सत्ता उलथवून टा ूनही भारतीय स्वातंत्र्याला भौ ोलि सल ाता प्राप्त झाली नव्हती. जाता-जाता इं ्रजांनी ावेबाजप ाा दा ावून भारताची हिंदूस्थान व पा िस्तान अशा दोन देशात फाळ ाी तर ेलीच प ा त्यावेळी लहान मोठी ५६३ संस्थाने भारतात होती. त्या संस्थानि ांसमोर इं ्रजांनी तीन पर्याय ठेवले. ए हिंदूस्थानात (भारतात) विलिन व्हावे दुसरे पा िस्तानात विलिन व्हावे व ज्यांना या दोन्ही देशात विलिन हो याची इच्छा नाही ते स्वतंत्र राहू श तात असा तिसरा पर्याय ठेवला. यात बहुतांश संस्थाने भारतीय संघराज्यात विलिन झाली प ा ाश्मीर, जुना ाड व हैद्राबाद यासार या संस्थानांनी स्वतंत्र राह याचे जाहीर ेले. या संस्थानापै ी हैद्राबाद संस्थान हे भारताच्या मध्यभा ाी लो सं येच्या, उत्पन्नाच्या दृष्टीने पाहिले तर आ ारमानाने दुसऱ्या ्मां ाचे होते.

हैद्राबाद संस्थान सरंजामशाही व मध्ययु ाीन रुढीचा वारसा बाळ ाून अस ाारे संस्थान होते. इ.स.१७२४ ते १९४८ असा २२४ वर्षाचा निजामी सत्तेचा इतिहास आहे. या घरा यात ए ू ा ०७ राजे झाले. इ.स. १९११ मध्ये सातवा निजाम मिर उस्मान अली सत्तेवर आला. तो भारतात स्वतंत्र मुस्लिम राज्य स्थापन र याचे स्वप्न उराशी बाळ ाून होता. हा सातवा निजाम अनियंत्रित सत्तेचा भोक्ता आ ाि मुसलमानी संस् ृतीचा संर ा म्ह ाून अधिराज्य ाजवि ाारा धूर्त शास होता. त्यातच ासीम रझवीसार या अतिरे ी वि ाराने भारावलेल्या नेत्यांच्या उदयाने संस्थानातील इतर धर्मियांचे जीवन दोलायमान झाले. अनन्वित छळ, स्वातंत्र्यावर बंदी, जुलुम-जबरदस्ती वाढत ोली. परि ाामी निजाम विरोधात संघर्षाचा वनवा पेटला. राज ीय, सामाजि , आर्थि , शै ाि , धार्मि आदी ेत्रातील ुलामा ारीला झु ाारुन दे यासाठी लढा उभा राहिला.

हैद्राबाद संस्थानाच्या लढ्यात अने सामाजि , राज ीय, साहित्यि , धार्मि परिषदा, चळवळी, महाराष्ट्र परिषद, र्नाट परिषद, आंध्र परिषदचे ार्य, स्टेट ाँ ्रेसचे ार्य,आर्य समाजाची चळवळ,वंदे मातरम् चळवळ,स्वामी रामानंद तीर्थांचे ऐतिहासि ार्य, स्वामीजींचे अने सह ारी या सोबत ि तीतरी शूरवीर हुतात्मे, भूमि ात ार्य र्ते, महिला, तरु ा, अबालवृद्ध यांनी ेलेल्या अतुलनीय ार्यातून व या जनतेच्या उत्स्फूर्त लढ्याची परि ाती भारताचे ा ार ृहमंत्री पोलादी पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या धोर ाामुळे पोलिस ारवाई झ ााली. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी येथील जनतेचे लो शाहीचे स्वप्न सा ार झाले. ेवळ हैद्राबाद संस्थानातील जनतेसाठीच हा मुक्तिदिन महत्त्वाचा नाही तर भारताच्या सल ा, अ ांड,धर्मनिरपे ा,लो शाहीवादी राष्ट्र अस्तित्वात आ ा याच्या दृष्टि ोनातून हा दिवस ूप महत्त्वाचा आहे.

विषय निवडी मा ील भूमि ा :-

"हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्याचा तुलनात्म अभ्यास" या विषयाच्या निवडीमा ील ार ामीमांसेचा शोध घेतला असता प्रस्तुत संशोधि ेच्या ौटुंबि वातावर ात नेहमी चळवळी, इतिहास, स्वातंत्र्य लढे, थोर महात्म्यांचे ार्याविषयी चर्चा, मान्यवर व्यक्ती, संस्थांना भेटी, ्रंथ सहवास यातून इतिहासविषय अभिरुची वाढत ोली. भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा जित ा रोमहर्ष घटना-प्रसं ांनी भरलेला तितक्याच रोमहर्ष घटना हैद्राबाद मुक्तिसं्रामावेळी घडल्याचे स्वातंत्र्यसैनानी ं ाप्रसादजी अ्रवाल, मु र्याप्पा ुमसे, जीवनधर शहर र, ै.नरहर भूम र, श्री. ुरुलिं ाप्पा मं ाल ो यांच्या नित्यनैमित्ति सहवासातून ऐ लेले मुक्तिलढ्याचे व र्ान हे शोधप्रबंधाच्या विषय निवडीमा ील मूळ प्रेर ा. स्वातंत्र्याच्या ध्येयपथावर बेहोष होऊन मुक्तिसं्रामात व स्वातंत्र्यलढ्यात ज्या ज्ञात-अज्ञात स्वातंत्र्य सैनि ांनी आपल्या प्रा ांची आहुती दिली त्या सर्व थोर हुतात्म्यांचे संस्मर ा र याच्या ृतज्ञता भावातून अभ्यास विषयाची निवड र याचे सुचले.

हैद्राबाद मुक्तिलढ्याचे अभ्यास माझे वडील डॉ. सोमनाथ रोडे नेहमी हैद्राबाद मुक्तिलढ्याविषयी बोलताना मुक्तिलढ्यातील दुर्ल ित भा ावर ल ा ेंद्रित रायचे. हैद्राबाद संस्थानात इ.स. १९२० पासूनच मुक्तिसं्रामा रिता अने संस्थात्म प्रयत्न होत होते. अने सामाजि , शै ्ि ि , राज ीय, महिला परिषदा ार्यरत होत्या. त्यांचा ए त्रित संघटनात्म अभ्यास फारसा झालेला नाही. त्यातल्या त्यात शादन ारात आंध्र महासभेच्या पाचव्या अधिवेशनात र्नाट ात र्नाट परिषद, आंध्र प्रदेशात आंध्र परिषद आ ि मराठवाड्यात व विदर्भात मराठी भाषि जनतेने महाराष्ट्र परिषद स्थापन र याचे ठरले. "हैद्राबाद मुक्तिसं्रामातील महाराष्ट्र परिषदेचे यो ादान ए चि ित्स अभ्यास" या विषयावर यशवंतराव चव्हा ा महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशि , सामाजि शास्त्रे विद्याशा ोअंत र्ात एम.फिल. पदवी रिता लघुशोधप्रबंध सादर ेला व त्याला मान्यता प्राप्त होऊन एम.फिल पदवी प्राप्त झाली. प ा अं ाभूत जिज्ञासेतून पीएच्.डी. र यासाठी व्याप विषयाची निवड र यासाठी प्रस्तुत शोधप्रबंधाच्या विषयाची निवड ेली आहे. ज्या महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालयात अध्ययन, अध्यापनाचे ार्य रीत आहे तेथील प्रशासन,प्राचार्य,सह ारी प्राध्याप , ास रुन पद्व्युत्तर अध्यापन रताना विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासेतून संशोधनातील निरंतरता ायम रा ा याचे बळ मिळाले.

संशोधनाची उद्दिष्टये :-

विषयानुषं ाने संशोधना रिता पुढील उद्दिष्ट्ये समोर ठेवली आहेत.

(१) हैद्राबाद मुक्तिसं्रामाच्या अनुषं ाने निजामी राजवटीचे स्वरुप विशद र ो.

(२) अनियंत्रित निजामी राजवटीविरुद्ध झालेल्या संघटीत लढ्यांचा आढावा घे ो.

(३) हैद्राबाद मुक्तिसं्रामात सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेचे ार्य अभ्यास ो.

(४) हैद्राबाद मुक्तिसं्रामातील सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्याचे महत्त्व निश्चित र ो.

(५) सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्याचा तुलनात्म अभ्यास र ो.

संशोधन विषयाची ृहित े :-

(१) भारतीय संघराज्याच्या ए संघ निर्मितीत हैद्राबाद मुक्तिलढ्याचे स्थान महत्त्वपू आहे.

(२) हैद्राबाद मुक्तिलढा विविध पातळ्यांवर लढलेला लढा आहे.

(३) सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्यास हैद्राबाद मुक्तिसं ्रामामध्ये अनन्यसाधार महत्त्व आहे.

(४) सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या संघटीत ार्यामुळे मुक्तिलढ्यास बळ मिळाले.

(५) सामाजि ,राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेने त्या त्या प्रातांत मुक्तिलढा यशस्वी र याचा प्रयत्न ेला.

संशोधन पद्धती :-

(१) हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्याचा तुलनात्म अभ्यास या विषयानुषं ाने संशोधन रताना ऐतिहासि , विश्लेष ात्म , व नात्म , संदर्भ पद्धती, मनोवैज्ञानि आदी संशोधनपद्धतीचा उपयो अभिप्रेत आहे.

(२) हैद्राबाद मुक्तिलढ्यात प्रत्य सहभा ी स्वातंत्र्य सैनि ांच्या प्रत्य मुला ती, प्रश्नावली आदी माध्यमातून तथ्यसं लन र याचा प्रयत्न ेला जा ार आहे.

(३) हैद्राबाद मुक्तिलढ्यात सहभा ी व्यक्ती, घटना-प्रसं यांचे छायाचित्र , तक्ते, न ाशे, आरा ाडे यांचा उपयो संशोधनाचा दर्जा उंचाव या रिता ेला जाईल.

(४) हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ऐतिहासि ार्याचा तुलनात्म अभ्यास ेला जाईल.

(५) हैद्राबाद मुक्तिलढ्याबाबत आजपावेतो झालेले लि ा व संशोधनाचा आवश्य तेनुसार प्रथम व दुय्यम दर्जाच्या साधनांच्या संदर्भाचा वापर अभिप्रेत आहे.

पूर्व संशोधन :-

स्वामी रामानंद तीर्थ, महात्मा ांधी, डॉ.बाबासाहेब आंबेड र, महिलांची ामि िरी, शि ासंस्था, आर्यसमाज चळवळ, हिंदू महासभा, दलितांचे यो ादान, जिल्हा - तालु - व्यक्तिनिहाय यो ादान, संस्था, शि , धार्मि घट इत्यादी विषयानुसार हैद्राबाद मुक्तिलढ्याच्या नोंदी झालेल्या आहेत.

* ाळाच्या पडद्याआड ('निजाम विजय' साप्ताहि ाचे संपादन ्रंथ) संपा. द.पं. जोशी भा -१,२,३.

* संघर्ष (मराठवाड्यातील अ्रले) संपा.स.मा. ों.

* हैद्राबाद मुक्तिसं ्रामातील मराठी वृत्तपत्रांची भूमि - प्रा.डॉ. प्रशांत देशमु यांचा शोधप्रबंध.

* हैद्राबाद मुक्तिसं ्राम (स्वातंत्र्य सैनि ांच्या मौ ि नोंदी) - संपा. डॉ. प्रभा र देव.

प्राचार्य डॉ. सोमनाथ रोडे, वि.ल. धारुर र, डॉ.सं िता ढे ाळे, डॉ.बी.एस. ढे ाळे, प्रा.भारत लासूरे, डॉ.विलास तवरे, डॉ.शिवराज बो ाडे, डॉ.सदाशिव दंदे, डॉ. विजय ुमार तांबारे, श्री. ल मी ांत तांबोळी आदी

अभ्यास ांनी हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील वे ावे ाव्या अं ााने संशोधन व ले ान ार्य ेले असले तरी हैद्राबाद मुक्तिसं ्रामात सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्याचा तुलनात्म अभ्यास झालेला आढळून येत नाही. त्यामुळे पूर्व संशोधनाचा उपयो ा रुन प्रस्तुत दुर्ल ित विषयाला न्याय मिळवून दे याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधप्रबंधातून र यात ये ाार आहे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :-

(१) प्रस्तुत संशोधन ार्यात हैद्राबाद संस्थान, निजामी राजवटीचे स्वरुप व मुक्तिलढ्या रिता विविध पातळ्यावरील संघर्ष या घट ांचा अभ्यास र यात ये ाार आहे.

(२) हैद्राबाद मुक्तिलढ्यात सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेने ेलेल्या ार्याचाच अभ्यास अभिप्रेत आहे.

(३) हैद्राबाद मुक्तिलढ्यात सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्याचा तुलनात्म अभ्यास रताना भाषि अडच ा येऊ श ते.

(४) हैद्राबाद संस्थानात तेल ू, मराठी, न्नड, उर्दू आदी भाषि ाट होते. संशोधनाच्या सोयीसाठी मराठी, हिंदी व इं ्रजी मूळ दस्ताऐवजाच्या अनुषं ााने संशोधनाचे ेत्र मर्यादित ेले आहे.

(५) प्रस्तुत संशोधनात हैद्राबाद मुक्तिसं ्रामाच्या उपलब्ध व्यक्ती, ाल,घटना,स्थल संदर्भानुसार ेले आहे.

(६) प्रस्तुत संशोधनात इ.स. १७२४ ते १९४८ या ाळातील हैद्राबाद संस्थानाच्या अनुषं ानेच अभ्यास अभिप्रेत आहे.

संशोधन विषयाचे महत्त्व :-

(१) प्रस्तुत संशोधनाने हैद्राबाद संस्थानातील निजाम राजवटीचे ऐतिहासि व भौ ोलि स्वरुप ल ाात येईल.

(२) हैद्राबाद मुक्तिलढ्यात सहभा ी संघटनात्म प्रयत्नांचा त्यात राज ीय, शै ि , सामाजि , महाराष्ट्र परिषद, महिला चळवळी यांच्या ार्याची माहिती समाजासमोर येईल.

(३) हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील विविध भाषि समाजाचे सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्याचा तुलनात्म अभ्यास रताना यो ादान तपासता येईल.

(४) हैद्राबाद स्टेट ाँ ्रेसच्या ार्याची पार्श्वभूमी तपासता येईल.

(५) विविध भाषि संघटना, विविध भाषि ांची सामाजि , राज ीय स्थिती, विविध भाषि ांची मानसि ता या अनुषं ााने आंतरविद्याशा ीय महत्त्व प्रस्तुत अभ्यासाला प्राप्त होईल.

प्र र ांची रुपरेषा

प्र र ा पहिले

हैद्राबाद संस्थान भौ ाोलि   व ऐतिहासि   पार्श्वभूमी

हैद्राबाद संस्थान हे भारताच्या उदरस्थानी असलेले सर्वात मोठे संस्थान ाले जात होते. या संस्थानात मराठवाडा (विदर्भ), र्नाट , तेलं ा ाा या त्रिभाषि प्रदेशाचा समावेश होता. या संस्थानावर इ.स. १७२४ ते १९४८ पर्यंत असफजाही घरा याची सत्ता होती. प्रस्तुत प्र र ाात निजामी राजवटीच्या अनुषं ााने हैद्राबाद संस्थानाची प्रा ृति रचना, विविध राजि य विभा ा, निजामी राजवटीचे स्वरुप,निजामांची ामिारी, निजाम ालिन आर्थि , सामाजि , सांस् ृति , राजि य, शै ाि स्थिती आदि मुद्यांच्या अनुषं ााने निजामी राजवटीचा आढावा प्रस्तुत प्र र ाात अभिप्रेत आहे. निजामांची अनियंत्रित राजवट, त्या राजवटीत सर्वसामान्यावर झालेला परि ाम, जनतेवर हो ाारे अनन्वित छळ. त्यातून स्वातंत्र्या रिता मा ासांचा मनातील ाोभ, विविध पातळ्यांवर निजामाविरुदध झालेला संघर्ष आदीचा समावेश र यात येईल.

प्र र ा दुसरे

हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील सामाजि   व राज ीय परिषदांचे ार्य

इ.स. १९३८ साली स्थापन झालेल्या स्टेट ॉं ्रेसचे हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील यो ादान महत्त्वपू ा आहे. प ा स्थापन झाल्यावर ल ाेचच निजामाने स्टेट ॉं ्रेसवर बंदी घातली. अशावेळी मुक्तिलढा थांबला नाही. अने शै ाि , धार्मि , साहित्यि , सामाजि व राज ीय परिषदांनी आपले ार्य जोमाने सुरु ठेवले. हैद्राबाद संस्थानात तत ालीन न्यायमूर्ती राम बाल ुंद यांच्या पुढा ाराने ह्युमॅनिटेरियन ली ाची स्थापना र यात आली. या ली ामधूनच पुढे इ.स.१९१५ मध्ये सोशल सर्व्हिस ली ाची स्थापना झाली. ेशवराव ोरट र, वामनराव नाई व तेलं ाातील थोर हरिजन नेते भा यरेड्डी वर्मा हे संस्थेमध्ये अ ्रेसर होते. या संस्थेच्या विद्यमाने सामाजि सुधार ाा परिषदा घे याचा विचार पुढे आला. या परिषदेच्या वतीने ए ू ा ६ अधिवेशने घे यात आली.

हैद्राबाद संस्थानात शै ाि , सामाजि , साहित्यि जा ृतीबरोबरच राज ीय जा ृतीही झाली. हैद्राबाद राज ीय परिषद भरवि याचा उप ्म हैद्राबाद राज ीय सुधार ाा संघाने ेला. या संस्थानातील राज ीय स्वरुपाची पहिलीच संस्था होय. या संस्थेचे बॅ. मौलवी महमद अस ार नंतर अध्य ा ेशवराव व ील आि ा वामनराव नाई हे उपाध्य ा होते तर राघवेंद्र शर्मा हे सचिव होते. संस्थेची माहिती संस्थानात सर्वत्र व्हावी म्ह ूनच ठि ठि ा ाी मध्यवर्ती संस्थेला सहाय्य पोटसंस्था नेम यात आल्या. या परिषदेच्या वतीने ा ीनाड, मुंबई, पु ो व अ ोला येथे अधिवेशने झाल्या. अ ोला येथील चौथ्या अधिवेशनात जबाबदार राज्यपद्धती मा ा ाारा ठराव प्रथमच मांड यात आला.

प्रस्तुत प्र र ाात मुक्तिलढ्याला प्रेरित र यासाठी सामाजि व राज ीय परिषदांनी ेलेले ार्य, आयोजित ेलेली विविध अधिवेशने, त्यातील महत्त्वपू ा ठराव, अध्य ाीय भाष ो संघटनात्म रुपाने विविध पातळ्यावर ेलेल्या ार्याचा आढावा अभिप्रेत आहे.

प्र र ा तिसरे

हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील महाराष्ट्र परिषदेचे ार्य

हैद्राबाद मुक्तिलढा हा विविध पातळ्यांवरुन लढला ेला. स्वामी रामानंद तीर्थ व त्यांच्या अने सह ार्यासोबतच भूमि ात ार्य र्ते, सशस्त्र ्ाती ार , महिला, तरु ांनी अतुलनीय ार्य व भारतीय स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर देशाचे ृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या ा ार भूमि े मुळे लढा यशस्वी झाला.

या हैद्राबाद संस्थानात १९२० पासून मुक्तिलढ्या रिता अने संस्थात्म प्रयत्न होत होते. अने सामाजि , शै ा ि , राज ीय, साहित्यि परिषदा ार्यरत होत्या. १९२१ मध्ये प्रथमत: तेलं ा ामध्ये आंध्र जनसंघमची स्थापना झाली. पुढे जनसंघमचेच आंध्र परिषद व महासभा स्थापन झाली. याच ालावधीत हैद्राबादेत राज ीय चळवळ सुरु रता यावी म्ह ून संस्थानाबाहेर चार राज ीय परिषदा निर्मा ा झाल्या. आंध्र महासभेच्या शादन ारीतील पाचव्या अधिवेशनात र्नाट ात र्नाट परिषद आ ि मराठवाडा व विदर्भात मराठी भाषि ांची महाराष्ट्र परिषद स्थापन र याचे ठरले. पुढे हैद्राबाद मुक्तिलढ्यात महाराष्ट्र परिषदेने अतुलनीय ामि री ेली. त्या परिषदेचे विविध अधिवेशने ठराव, नि ाय, अध्य ीय भाष ो, विविध पातळ्यावरील ार्याने मुक्तिसं ्रामास नवी दिशा शी प्राप्त झाली याचा प्रस्तुत प्र र ाात उहापोह अभिप्रेत आहे.

प्र र ा चौथे

हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्याचा तुलनात्म अभ्यास

'तुलना' र ो ही मानवाची सहजप्रवृत्ती आहे. तुलना ही मानवी बौध्दि प्र ्िया आहे. मानवी व्यवहारात ज्याप्रमा ो तुलना नित्य, अनिवार्य, उपयुक्त, प्रा ाभूत तत्त्व आहे. त्याचप्रमा ो साहित्य, ला, इतिहास, भू ोल, विज्ञान-तंत्रज्ञान आदी विचारातही तुलना अत्यंत महत्त्वाची असते. ो त्याही विषयाच्या, विद्याशा ेच्या अभिवृध्दी रीता तुलनात्म अभ्यासाची नितांत आवश्य ता असते. भारतासार या बहुभाषि , विविधतेने नटलेल्या देशात तुलनात्म अभ्यासाला विपुल साधन सामु ्री उपलब्ध आहे.

प्रस्तुत प्र र ाात हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील सामाजि , राज ीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या ार्याचा संघटनात्म प्रयत्न, अधिवेशने, ठराव, अध्य ीय भाष ो, महत्त्वपू ि नि ाय परिषदांच्या जनसामान्यावर, निजामी राजवटीवर झालेला परि ाम व त्यातून हैद्राबाद मुक्तिलढ्यास शी ती प्राप्त झाली या अनुषं ाने ो ताही श्रेष्ठ- निष्ठ, भाषाभेद, प्रांतभेद असा भाव येऊ न देता तटस्थप ो तुलना अभिप्रेत आहे.

प्र र ा पाचवे

निष् र्ष

प्रस्तुत पाच प्र र ाच्या आधारे विषयांच्या अभ्यासाअंती प्राप्त हो ारे निष् र्ष या प्र र ाात मांडले जातील.

संदर्भसूची :-

१)	वाघमारे आ. ़. (संपा)	:-	हैद्राबाद संस्थान महाराष्ट्र परिषद, अधिवेशन - ४ थे. स्वा ाताध्य ीय भाष ा, महाराष्ट्र परिषद, औरं ाबाद, भा ा - १.
२)	ठारे अनिल न ाराळे एन.एन.	:-	मराठवाडयाचा इतिहास (प्रारंभ ते १९६०), ल्पना प्र ाशन, नांदेड, प्र.आ. नोव्हेंबर १९९९.
३)	ाटे पी.व्हि	:-	मराठवाडयाचा इतिहास, ैलाश पब्लि ेशन्स, औरं ापुरा, औरं ाबाद. प्र.आ. जून १९९९
४)	ाळे भ ावान (संपा)	:-	मराठवाडा ाल आि ा आज, सं ेत प्र ाशन, जालना १० एप्रिल १९८६.
५)	चपळ ाव र नरेंद्र	:-	र्मयो ी संन्यासी, मौज प्र ाशन ृह, मुंबई, १७ सप्टेंबर १९९९.
६)	चपळ ाव र पुरुषोत्तम	:-	घडून ेलेली ोष्ट,प्र ा.दामोदर दिन र ुल ीं,श्रीविद्या नाराय ा प्र ाशन, शनिवार पेठ, पु े, १४ नोव्हें, १९९२.
७)	जोशी द.पं.(संपा)	:-	ाळाच्या पडद्याआड, ंड - १ मराठी साहित्य परिषद, आंध्रप्रदेश, प्र.आ. १९९२.
८)	जोशी द.पं.(संपा)	:-	ाळाच्या पडद्याआड, ंड - २ मराठी साहित्य परिषद, आंध्रप्रदेश, प्र.आ. १९९२.
९)	जोशी द.पं.(संपा)	:-	ाळाच्या पडद्याआड, ंड - ३ मराठी साहित्य परिषद, आंध्रप्रदेश, प्र.आ. १९९२.
१०)	दादे ाव र पद्मा र (संपा)	:-	पंचधारा, हैद्राबाद मुक्तिसं ्राम विशेषां , म.सा.प. आंध्रप्रदेश, हैद्राबाद, एप्रिल - सप्टेंबर १९९९, अं . १,२.
११)	पाटील श्रीराम (संपा.)	:-	मायबोलीचा मराठवाडा, ंड - १, यो ेश प्र ाशन, औरं ाबाद, जाने. २००२.
१२)	पाटील श्रीराम (संपा)	:-	मराठवाडयातील मा ि मोती ंड - ३, यो ेश प्र ाशन, औरं ाबाद, जाने. २००५.
१३)	बिंदू दि ंबरराव	:-	हैद्राबाद राज्याचे विसर्जन, सा ेत प्र ाशन, औरं ाबाद, १९८६.
१४)	भालेराव अनंत	:-	हैद्राबादचा स्वातंत्र्यसं ्राम आि ा मराठवाडा, मौजे प्र ाशन, मुंबई सप्टें. १९८७.
१५)	रोडे सोमनाथ	:-	मराठवाडयाचा इतिहास (१९६० पर्यंत) विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरं ाबाद, प्र.आ. जून १९९९.

१६) स्वामी रामानंद तीर्थ :- हैद्राबाद स्वातंत्र्य सं ्रामाच्या आठव ी, अनु.वि.पा.देऊळ ाव र स्वामी रामानंद तीर्थ स्मार समिती, औरं ाबाद, १९९८.

१७) पंडित नरेंद्र :- हैदराबाद े आर्यों ी साधना और संघर्ष, प्र ा. विजय ु मार ोविन्दराम हासानन्द, दिल्ली, मार्च १९७३.

१८) राजेंद्र 'जिज्ञासू' (संपा) :- बलिदानी इतिहास हमारा, संपा, विजय ु मार ोविन्दराम हासानन्द, दिल्ली, २००८.

१९) Dhengle B.S. :- Hyderabad Freedom Struggle, Kalpana Prakashan, Nanded, 1st edi., 1998.

२०) Kate P.V. :- Marathwada Under The Nizam's, Mittal Publication, New Delhi, 1987.

२१) महाराष्ट्र शासन :- महाराष्ट्र राज्य ॅझेटिअर, लातूर जिल्हा, दर्शनि ा विभा ा, भा ा - १, २००८.

२२) महाराष्ट्र शासन :- महाराष्ट्र राज्य ॅझेटिअर, नांदेड जिल्हा, दर्शनि ा विभा ा, भा ा - १, २०११.

परिशिष्टचे :-

संशोधनादरम्यान उपलब्ध अत्यंत महत्त्वपू ी माहिती विषयानुषं ाने वाचनीयता, संदर्भसल ाता ल ात घेता आ डेवारी, न ाशे, माहितीदर्श तक्ते, स्वातंत्र्यसैनि ांच्या मुला ाती, तक्ते, विविध चळवळी, वृत्तपत्रीय ले ान, छायाचित्रे, पुराभिले ीय महिती, प्रश्नावली, आदी अतिरिक्त प ा संशोधनात्म महत्त्वपू ी माहिती परिशिष्टांमध्ये दे यात येईल.

मा दिर्श
डॉ. ओमशिवा लि ाडे
इतिहास विभा ाप्रमु ा,
शिवजा ृती वरिष्ठ महाविद्यालय,
नळे ाव, जि. लातूर

संशोधि ा
रोडे अश्विनी सोमनाथ
पू विळ शिि ा, इतिहास विभा ा,
महात्मा बसवेश्वर निष्ठ महाविद्यालय,
लातूर